

עם הספר

בין דת לאידאולוגיה

מוטי זלקין

א' פישמן, בין דת לאידאולוגיה: יהדות ומודרניזציה בקיבוץ הדתי, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תש"ן. 228 עמ'.

הקיבוץ הדתי. למעשה, מגזר זה הוא מקרה מבחן ליכושרה של הדת היהודית ההיסטורית לכלכל את תנופת המודרניזציה, מבחינה משמרת עותית ותפקודית, ולארגן דפוסי חיים מודרניים באורח שיטתי לשם מימושן של מטרות דתיות (עמ' 1). בהנחת יסוד זו מקופלת תפיסתו של המחבר את התהליך שעבר על פרטים וקבוצות בחברה היהודית-המסורתית במפגש עם המודרנה ובכניסותיהם לפתח סמלים דתיים חדשים ולפרש פירוש חדש את התרבות הדתית על פי ערכי ההווה (עמ' 6). מיצוי של תהליך זה, אליבא דפישמן, בא לידי ביטוי מירבי בקבוצה הדתית, היונקת את ערכיה מיישנות של קודש... מקור אב הן לדת והן לאידאולוגיה (עמ' 7).

בחלקו הראשון של הספר מציב המחבר את התשתית המושגית וההיסטורית לדיונו. מושג הכריזמה, על שני פניו — ההיולי והממוסד — מהווה אבן יסוד בדיון זה, וזוכה לניתוח נרחב, וזאת עקב השימוש בו 'כתכונה של עוצמה מסדירה שאינה מוגבלת לאישיות בלבד' (עמ' 11). על-פי הנחתו, לחלוצים הדתיים, נשואי הדיון, יש בתורת ישראל משמעות כרי-

התנועה הקיבוצית, כנסיון חברתי ייחודי, היתה נושא למחקר במרבית ההיבטים האפשריים — האידאולוגי, הכלכלי, החברתי, החינוכי ועוד. בין אם הכוח שהניע את ראשוני דגניה ליצור מסגרת שיתופית היה הכרח קיומי-כלכלי, ובין אם רעיון השיתוף ותיקון האדם קדם לכך, הרי עד-מהרה נטענה מסגרת חיים זו כמטען ערכי כבד, עד שחלק מחבריה ראו אותה כ'אגדה', כדברי שאול אביגור. המתח שבין הוויה טעונת ערכים זו לבין קשוי היומיום והחיפוש אחר ייעודה החברתי-הלאומי של הקבוצה הביא לדיון מחודש בשאלת המקור, ראשית הדרך. 'מסופקני אם בהתחלת הדרך היה ברור לחברי הקבוצות אפילו רעיונם', כתב קדיש לוז, 'אם ידועה היתה להם אפילו מטרתם. זאת היתה הליכה אינסטינקטיבית, הליכה בלי דרך סלולה ואגב ההליכה צריך היה לסלול את הדרך'.¹

ספרו של פישמן בא, לכאורה, לבחון סוגיה זו במגזר קטן אך ייחודי בתנועה הקיבוצית,

1 ק' לוז'נסקי, 'לברור הרעיון', ב' כצנלסון (עורך), הקבוצה: מאסף לענייני הקבוצה וחיה, תל-אביב תרפ"ה, עמ' 88.

ז. המחבר עוסק ב'מפגש' זה הן בהבטיו האיד-איים והן בהבטיו המעשיים ובנסיונות להגיע לפתרון בשאלות כגון חליבה בשבת 'מכח צירוף של מחקר הלכתי ושל העצמת הרציונליות התפ-קודית למצב בעייתי חמור במשק הקיבוצי הדתי' (עמ' 153). בסופו של פרק זה מייחד המחבר מקום לדיון ברמה המשקית של התנועה.

הפרק השמיני והאחרון עוסק בשתי קבוצות ההתייחסות המרכזיות של הקיבוץ הדתי, הציר-נות החילונית והיהדות הדתית, ובמערכות היח-סים ההדדיות שביניהן. במסגרת זו עולה לדיון גם שאלת תפיסתו של הקיבוץ הדתי את מוסד הרבנות, ש'על פי תפיסתו היתה צריכה לגלות רגישות לצורכי הקהילה הלאומית' (עמ' 173), ובפועל, 'לא מילאה כראוי את תפקידה' (עמ' 174).

תפיסת העולם הדתית של המייסדים העניקה משמעות דתית גם לערכים החברתיים-הסוציאליסטיים, עד כדי ראייתם לא רק כנוכ-עים מהמרכז הטרוסצנדרנטי, אלא כמסכת המסדירה את מערכות הקיום החברתיות. מכך מסיק פישמן ש'הקהילה הקיבוצית הדתית נראתה ככלי הסגולי לממש את האתוס של תיקון עולם במציאות החברתית, באמצעות יישום החוק ההלכתי בלבשו הסוציאליסטי' (עמ' 130). ומשימה זו אינה רק חובת הכלל, אלא 'החלוץ הדתי נתבע לשתף פעולה עם האל בתיקון העולם' (עמ' 131). שיתוף-פעולה זה 'מתבצע', בין היתר, באמצעות רציונליזציה של ההלכה, המאפשרת קיום יהודי 'טוטאלי', קרי, פותרת עימותים בין נורמות ההלכה לבין נורמות חלוציות. ככלל, מציג המחבר את המתח שבין שני מוקדים ערכיים מרכזיים בתפיסת העולם של ראשוני הקיבוץ הדתי, התרבות הדתית והתרבות הקיבוצית החילונית (עמ' 1), ומסקנתו היא שהמוקד הדתי הוא המרכזי שבין השניים, ו'היסודות התרבותיים החדשים שנוצרו בקיבוץ

זמטית, העשויה 'להעניק את תחושת הסמכות לסתור את תקפותם של מוסדות דתיים מקוב-לים' (עמ' 15). לאחר הנחת תשתית זו מתאר המחבר את פעולתה של הכריזמה בתנועה הלאומית היהודית, מנקודת המוצא של החברה היהודית המסורתית ועד ליצירת 'הסדר חדש של הוויה דתית' (עמ' 24).

חלקו השני של הספר מוקדש לדיון בתנועות האם ביהדות האורתודוקסית, קרי, במצע החברתי-הרעיוני שעליו צמחה תנועת הקיבוץ הדתי. שתי תנועות נדונות במסגרת זו, 'תורה עם דרך ארץ' כמשנתו של רש"ר הירש ובראייתה כ'מרכז-משנה דתי חדש' (עמ' 45) והציונות הדתית, הן בתפיסותיה האידאולוגיות והן בביט-וייה הארגוניים — 'המזרחי' ו'הפועל המזרחי'. החלק השלישי, שכותרתו 'הקיבוץ הדתי', מתחלק לחמישה פרקים. בראשון, מתוארת התהוות התנועה בגרמניה ובמזרח אירופה וכן הקשרים בינה לבין תנועת 'בני עקיבא' והתגב-שותה כתנועה קיבוצית.

בפרק השני בחלק זה, 'כריזמה ורציונליז-ציה', דן המחבר בתמונת העולם של חברי הקי-בוץ הדתי, בתחום האידאי ובתחום המעשי, תוך כדי בחינת מקומם של מושגים כגון 'רציונליז-ציה אידאית' ו'כריזמה ממוסדת' בתמונת עולם זו.

עיקר עניינו של פרק ו, השלישי בחלק זה, הוא 'הקולקטיב הסוציאליסטי-הלכתי'. המחבר עומד על 'האוריינטציות הערכיות השולטות בחיים הקהילתיים של הקיבוץ הדתי, המצטר-פות לכלל אתוס של עיצוב המציאות מחדש' (עמ' 123). ובעקבות זאת דן במונחים 'אתוס מדעי-הלכתי', 'אתוס חלוצי-דתי', 'כיבוש המציאות', 'אתיקה מדינית-דתית', 'תלמיד חכם חלוץ' ואחרים.

'המפגש בין נורמות אידאולוגיות-דתיות המייצגות את הצרכים המשמעותיים של ההווה לבין נורמות ההלכה', עומד במוקד הדיון בפרק

לשון אחר, היסוד הסוציאליסטי-האידיאולוגי ככוח מניע לעיצוב הווייה חברתית שיתופית הוא שעמד ביסוד עולמם של ראשוני הקיבוץ הדתי, ורק בשלבים מאוחרים יותר נעשה הנסיון לעגנו בתפיסת עולם דתית. וכך מעיד צוריאל אדמנית על ראשית הדרך: 'התחלנו את דרכנו כקיבוץ של דתיים. לא ראינו ייחוד בהיותנו קיבוץ לעומת תנועות קיבוציות אחרות, ולא ראינו דבר מיוחד בהיותנו דתיים ככל יהודי דתי... אך במשך הזמן התברר שאין הקיבוציות שלנו זהה עם קיבוציות אחרת... יסודותינו הסוציאליסטיים הם בעינינו גופי הלכות.'

אולם מכאן ועד להנחה בדבר מרכזיותו של המוקד הדתי בהווייה היומיומית בחיי הקיבוץ הדתי, ובדבר הדרישה מכל חבר לשותפות עם הבורא — רבה הדרך. ייתכן ששורש הבעיה נעוץ בקושי מתודולוגי. כבואנו לבחון ולהעריך השקפת עולם של תנועה חברתית אידיאולוגית, עומדים לרשותנו, בדרך-כלל, הגיגיהם וכתביהם של הוגיה ומנהיגיה. ואולם, יש לבחון עד כמה דברים אלה, שלא-פעם אינם חורגים ממשאלות לב או תמונת עתיד אידיאלית, מעוג-נים בראיית העולם ובהווייה החברתית של הציבור שאותו הם אמורים לייצג. ראייה והווייה אלו ניתנות לבחינה באמצעות בדיקת פרוטוקולים של אסיפות הקיבוץ הדנות בשאלות אלה, ניתוח היחס בין מידת ההשקעה, בכסף ובכוח-אדם, בקידום האידיאל לבין ההשקעה בפיתוח כלכלי ובשיפור רמת חיים, עיון בתקנונים ובעקרונות העומדים ביסודם, ועוד. במקרה הנדון קיים, לעניות דעתי, פער רחב בין אלה לאלה. הוגי הדעות של התנועה אכן התיישרו בשאלות הנדרשות, וביותר, בשאלת הייחוד והמיוחדות שבשי-לוב דת ואידיאולוגיה. אולם מידת השפעתן של התחבטויות אלה על תפיסת עולמו ועיצוב חייו

הדתי בהשפעת המציאות הלאומית סוציאליסטי-טית, השתלבו במסכת התרבות המסורתית מסביב ל"חוט השדרה" של תרבות זו' (עמ' 188).

מרכזיותו של מוקד זה בהוויית חיי הקיבוץ הדתי משמשת למחבר גם הסבר לתהליכים כלכליים העוברים על קיבוצי תנועה זו. מסקנתו היא ש'שורש ההצלחה של הקיבוץ הדתי נעוץ בגורמים דתיים' (עמ' 161), וזאת על יסוד ההנחה ש'המבנה ההלכתי הבסיסי של חיי הקיבוץ מחזק את המשמעת העצמית של החברים ומחדיר מתקפו הדתי לנורמות הקיבוציות' (עמ' 163).

דומני שהנחותיו ומסקנותיו אלה של המחבר ראיות לעיון נוסף. ובראש וראשונה, שאלת היחס בין שני המוקדים, הדתי והאידיאולוגי. יחס בעייתי זה בא לידי ביטוי בכתיבהם של רבים מאלה המצוטטים בהרחבה בספר שלפנינו, אולם מדבריהם ניתן להגיע גם לדירוג שונה בין שני מוקדים אלה. במאמרו 'קבוצה דתית — יסודות ותפקידים'² מציג משה אונא את 'שלושת היסודות הקובעים את רעיון תנועתנו: היסוד הסוציאליסטי, היסוד הצינוני-לאומי והיסוד הדתי'. דירוג זה אינו מקרי, כפי שעולה מהמשך הדברים: 'עמדתנו תובעת מאתנו לחתור השכם והערב לקראת הפתרון לכעיות חיינו אף אם דבר זה יסכן את המבנה הקבוע של החיים המסורתיים'. תפיסה זו באה לביטוי גם בדבריו של שלום קרניאל, המניח ש'אין איפוא אפשרות ליצור חברה הרמונית ישרה, אלא ע"י עקירת הרע שבמשטר החברותי העכשווי... ואף [ההדגשות שלי, כאן ולהלן], מ"ז] במצוות התורה נמצא סימוכין לדבר'.³

2 מ' אונא, 'קבוצה דתית — יסודות ותפקידים', שותפות של אמת, תל-אביב תשכ"ה, עמ' 11-21.

3 ש' רו (עורך), שלום קרניאל: חייו ומשנתו, תל-אביב תשכ"ז, עמ' 183.

4 צ' אדמנית, בתוך הזרם ונגדו, תל-אביב תשל"ז, עמ' 85-88.

מאפיינים, מבנה ושיטה השונים במידה משמעותית מאלה העומדים לדין.

בנוסף לכך, אין לראות את הקיבוץ הדתי כמקשה אחת לעניין זה. אם היתה לאתיקה הדתית השפעה מכרעת על ערכי ההסתפקות במועט ועל יכולת הביצוע הכלכלי, הרי שהתמונה המתקבלת היתה צריכה להיות אחידה, ולא היא. יש בקיבוץ הדתי נורמות שונות בתחום אורח חיי הפרט והציבור, כמו גם הבדלים משמעותיים ביותר ברמות הביצוע הכלכלי.⁵ מצד אחר, ניתן למצוא בתנועה הקיבוצית החילונית דוגמאות לא-מעטות הן לשמרנות אידאולוגית והן להצלחה כלכלית, שלא ניתן לפרשן כנובעות מאתיקה דתית כלשהי.

דומני שהמודל התאורטי שהמחבר מציג בפתח חיבורו מתאים יותר לתנועות בעלות אידאולוגיה דתית-שתפנית, כדוגמת קהילות ה-Bruderhof שבארצות-הברית, המקיימות אורח חיים קיבוצי על כל מרכיביו המוכרים לנו. אולם תפיסתם הבסיסית, כפי שהיטיב לבטאה אברהרד ארנולד, מבטאת את ההבדל כולו: 'הבסיס לחיינו השיתופיים הוא אלוהים ואלוהים לבדו'.⁶ לשון אחרת, שם — דת קיבוצית, כאן — קיבוץ דתי. ובהבדל הזה טמון הקושי הבסיסי בהצגת הקיבוץ הדתי כדוגמה חיה למודל התאורטי.

של החבר מן השורה עדיין טעונות בירור מקיף.⁵

כמו-כן, קשה לכלכל את תיאור מקומה המרכזי של הדת בהווייתה ובהכוננת דרכה של הקבוצה הדתית עם ההתחבטות המתמדת הן בשאלת הסמכות הדתית (עמ' 181) והן בשאלות של קיום מצוות והאווירה הרוחנית-החברתית בקרב הדור השני והשלישי, כפי שעולה ממחקריו של מרדכי ברלב.⁶ בעייתי ביותר הוא מקומם של שיקולים הנובעים מהשקפת עולם דתית בכל מה שנוגע לתכנון כלכלי, כפי שהדברים באים לידי ביטוי בוויכוחים אודות עבודה בחול-המועד ועיבוד השדות בשנת השמיטה (ובמקרים שאין סתירה להלכה, כגון חילול שבת, כלאיים וכד').⁷ בעניין זה יש להעיר גם שהסתמכות על השוואת רמת הביצוע הכלכלי של הקיבוץ הדתי לזו של התנועות הקיבוציות החילוניות (עמ' 161) יש בה כדי להטעות. הריכוזיות בקיבוץ הדתי בתכנון, בהקצאת משאבים לכליים ובפיקוח, ריכוזיות שהתאפשרה כתוצאה מ'היתרון לאי-גודל', כמו גם מקומן המרכזי של מספר קבוצות בעלות סמכות כלכלית, רעיונית וארגונית, תרמו רבות להצלחה הכלכלית.⁸ המחקר המצוטט המבטל את האפשרות שהצלחה כלכלית של תנועה קיבוצית עומדת ביחס הפוך לגודלה, עוסק בתנועה בעלת

5 והתערבות מרכזית בתנועה הקיבוצית'. הקיבוץ, 3-4 (1976), עמ' 216; 'י' כספי, 'הקיבוץ הבודד — סמוך ובטוח שיש אחריו תנועה תומכת', עמודים, 505 (שבט תשמ"ח), עמ' 165-166.

6 בדיקה והשוואה של אחזקת אדם בשלושה משקים של הקיבוץ הדתי, היחידה הבין-קיבוצית להדרכה כלכלית, תל-אביב 1972.

7 E. Arnold, *God's Revolution*, New York 1984, p. 67

5 נושא זה נדון בהרחבה ביום עיון שנערך בתל-אביב בשנת תש"ל בנושא 'היחיד והציבור בחיים הדתיים של הקבוצה'.

6 ראה למשל: מ' בר לב, 'חינוך התיכון בקיבוץ הדתי מול החינוך הישיבתי', עמודים, 479 (כסלו תשמ"ו), עמ' 85-102; 'י' אחיטוב, 'מחיר הפתיחות', שם, עמ' 77-84.

7 מ' בן יצחק, 'שמיטה בימינו הלכה למעשה', עמ' דים, 481 (שבט תשמ"ו), עמ' 170.

8 'י' גולדשמידט ול' שעשוע, 'הצלחה כלכלית, שוויון